

حسین لسانی

دانشیار دانشکده زبان‌های خارجی دانشگاه تهران

تاریخ وصول: ۸۴/۱/۱۵

تاریخ تأیید نهایی: ۸۴/۳/۲

چکیده

رابطه بین فاعل، مفعول و متمم، بر اساس خاصیت ترکیب‌پذیری فعل، و عدم وجود چنین رابطه‌ای (عدم وجود مفعول یا متمم) باعث می‌شود که افعال در زبان فارسی به دو گروه معلوم و مجهول تقسیم شوند. در زبان فارسی، افعال معلوم افعالی‌اند، با خاصیت ترکیب‌پذیری، باعث به وجود آمدن مفعول یا متمم در جمله می‌شوند. برعکس افعال معلوم، افعال مجهول به علت ماهیت ترکیب‌پذیری‌شان، نمی‌توانند دارای مفعول باشند. در زبان فارسی در گذشته از افعال مجهول کمتر استفاده می‌شد، اما در زبان فارسی معاصر از افعال مجهول، تحت تأثیر زبان‌های بیگانه، استفاده بیشتری می‌شود. در چنین ساختارهاست که فاعل منطقی یا متمم فاعلی بیشتر به‌کار می‌روند. در ساختارهای جمله معلوم، فاعل و در جمله مجهول، متمم همراه با واژه‌هایی از قبیل: به وسیله، به دست، از طریق، از سوی و غیره مورد استفاده قرار می‌گیرند.

واژه‌های کلیدی: افعال معلوم و مجهول، خاصیت ترکیب‌پذیری، افعال یک وجهی، افعال گذرا و ناگذر، افعال دو وجهی، جهت فعل.

مقدمه

در دستورهای زبان فارسی، از افعال معلوم و مجهول تعریف‌های مختلفی شده. هر چند، همه این تعریف‌ها را در یک چارچوب می‌توان گنجاند، ولی گاهی این گونه تعریف‌ها، برای دانش‌آموزان و حتی دانشجویان زیاد قابل درک نیستند. در زبان‌های فارسی و روسی، به طور کلی ساختارهای معلوم و مجهول، با مفهوم گذرا و ناگذر ارتباط مستقیم دارند. بر اساس منابعی که نگارنده در اختیار دارد، بر روی افعال معلوم و مجهول زبان فارسی، برخلاف زبان روسی، بحث و مطالعه و بررسی زیادی صورت نگرفته است. در این مقاله سعی شده افعال معلوم و مجهول زبان روسی و فارسی با یکدیگر مقایسه شوند و وجه تمایز و نقاط مشترک آن‌ها با ذکر نتیجه به رشته تحریر درآید.

در این مقاله، چگونگی تغییر ساختارهای معلوم و مجهول، براساس خاصیت ترکیب‌پذیری فعل، مورد بررسی قرار می‌گیرد. طرز بیان افعال معلوم و مجهول و مقایسه آن‌ها در زبان روسی و فارسی نیز از مواردی است که از سوی نویسندگان، بررسی و تجزیه و تحلیل می‌شوند. بحث افعال گذرا و ناگذر و تأثیر آن‌ها بر ساختارهای معلوم و مجهول نیز در این مقاله به چشم می‌خورد. هم‌چنین برای اولین بار در این مقاله است که بحث افعال دو وجهی و مقایسه آن با زبان روسی مطرح می‌شوند، نیز در این مقاله افعال یک وجهی بررسی و نشان داده می‌شود که این گونه افعال فقط در ساختارهای معلوم به کار می‌روند.

وحیدیان کامیار می‌نویسد: «کاربرد فعل مجهول در فارسی زیاد نیست و تنها در موارد زیر ممکن است:

در مواردی که گوینده، نهاد را نمی‌شناسد یا نمی‌خواهد نامش را افشا کند.

در مواردی که گوینده یا نویسنده فکر می‌کند خواننده نهاد را می‌شناسد.

در مواردی که گوینده، نویسنده اطلاعات را بدیهی و بسیار روشن فرض می‌کند: زمین و آسمان آفریده شد» (وحیدیان کامیار، ۱۳۸۲، ص

۵۳).

بحث و بررسی

نادر وزین‌پور در تعریف فعل معلوم و مجهول می‌نویسد: «اگر فعل جمله را به فاعل نسبت دهند معلوم، و اگر به مفعول نسبت دهند، مجهول خواهد بود» (وزین‌پور، ۱۳۶۹، ص ۶۳).

در زبان روسی و فارسی، در جمله معلوم، همیشه نهاد و گزاره از لحاظ شمار و شخص با یکدیگر مطابقت دارند. به مثال فعل معلوم زیر توجه کنید:

او نامه را نوشت (نوشته است)

Он написал письмо.

در جمله معلوم یاد شده، در زبان روسی و فارسی، ضمیر او (он) نهاد و فعل نوشت (написал) گزاره جمله است. در بیان نهاد و گزاره در این جمله هماهنگی (مطابقت) کامل برقرار است.

جمله معلوم یاد شده را می‌توان به صورت زیر به جمله مجهول تبدیل کرد.

نامه توسط او نوشته شد (شده است)

Письмо написано им.

در جمله مجهول، بین مسندالیه (نامه، письмо) و مسند (نوشته شد написано) از لحاظ شمار و شخص هماهنگی برقرار شده است. در زبان فارسی و روسی، در ساختارهای مشابه، برای بیان جمله معلوم، معمولاً از فعل گذرا استفاده می‌شود. در زبان فارسی برای ساختن فعل مجهول از صفت مفعولی و صورت‌های مختلف فعل معین «شدن» برای بیان زمان استفاده می‌شود. در زبان روسی برای ساختن فعل مجهول از جزء پسین **ся**، صفت مفعولی و اشکال مختلف فعل «بودن» برای بیان زمان استفاده می‌کنند.

فرشیدورد در کتاب **دستور مفصل امروز** افعالی را که در ساختن فعل مجهول به کار می‌روند، فعل معین مجهول‌ساز می‌نامد (فرشیدورد، ۱۳۸۲، ص ۴۳۱).

محمدجواد شریعت در کتاب **دستور زبان فارسی** برای تشخیص فعل مجهول، پیشنهاد بسیار جالبی را عنوان می‌کند، او می‌نویسد، در صورتی که بتوانیم جزء اصلی فعل (جزء قبل از افعال معین «شدن» یا «گردیدن») را به عنوان صفت مفعولی محسوب کنیم، فعل، مجهول خواهد بود، مانند، **گرفتار شد** که فعل متعدی مجهول است (شریعت، ۱۳۷۵، صص ۱۶۷-۱۶۸).

ایساچنکو در کتاب ساختار دستوری زبان روسی می‌نویسد: «در زبان روسی، شکل مجهول افعال، معمولاً از افعال مطلق با کمک صفت مفعولی و زمان‌های مختلف فعل کمکی بودن (БЫТЬ) ساخته می‌شود». ضمناً شکل مجهول افعال مطلق (زمان گذشته ساده و نقلی) را با علامت ф (علامت تهی) که نشان‌دهنده عدم وجود فعل کمکی بودن (БЫТЬ) است، نشان می‌دهند، مانند:

Дом ф построен, дом был построен, дом будет построен

(ایساچنکو، ۱۹۶۰، ص ۳۶۲)

خانه ساخته شده است، خانه ساخته شده بود، خانه ساخته خواهد شد.

افعال مجهول در زبان روسی و فارسی دارای زمان حال (مضارع)، گذشته و آینده‌اند.
۱- نامه توسط او نوشته می‌شود (زمان حال، مضارع)

Письмо пишется им.

۲- نامه توسط او نوشته شد (نوشته شده است) (زمان گذشته ساده یا نقلی)

Письмо написано им.

۳- نامه توسط او نوشته شده بود (زمان گذشته بعید)

Письмо было написано им.

۴- نامه توسط او نوشته خواهد شد (زمان آینده)

Письмо будет написано им.

در زبان فارسی، همانطوری که قبلاً گفته شد، برای ساختن فعل مجهول، از صفت مفعولی و اشکال مختلف فعل معین «شدن» استفاده می‌شود. به‌طور کلی زبان فارسی، از لحاظ وجود زمان‌های مختلف، از زبان روسی بسیار غنی‌تر است. زبان روسی دارای یک نوع زمان حال، دو نوع زمان گذشته (مطلق و استمراری) و دو نوع زمان آینده (آینده مرکب و ساده) است، در حالی که در زبان فارسی زمان حال (مضارع)، و زمان گذشته دارای انواع مختلف‌اند. فقط در زبان روسی زمان آینده غنی‌تر از زبان فارسی است. به مثال‌های زیر توجه کنید:

۱- فعل مجهول در زمان حال (مضارع اخباری، التزامی و مستمر)

۱-۱- نامه توسط مریم نوشته می‌شود (مضارع اخباری)

۱-۲- نامه توسط مریم شاید نوشته شود (مضارع التزامی)

۱-۳- نامه توسط مریم دارد نوشته می‌شود (مضارع مستمر)

در زبان روسی، در ساختارهای مشابه، برای بیان تمام انواع مضارع (زمان حال)، از فعل مجهول استفاده می‌شود. فقط در بیان مضارع التزامی، ترکیب (МОЖЕТ БЫТЬ) «شاید» به جمله اضافه می‌شود. بنابراین همانطوری که مشاهده می‌کنیم، زبان فارسی، از لحاظ تنوع زمان حال (مضارع) از زبان روسی بسیار غنی‌تر است.

۲- فعل مجهول در زمان گذشته: (گذشته ساده، مستمر (در حال جریان)، استمراری، بعید، التزامی و نقلی)

۲-۱- نامه توسط مریم نوشته شد (گذشته ساده)

۲-۲- نامه توسط مریم نوشته می‌شد (گذشته استمراری)

۲-۳- نامه توسط مریم داشت نوشته می‌شد (گذشته مستمر یا در حال جریان)

۲-۴- نامه توسط مریم نوشته شده بود (گذشته بعید یا دور)

۲-۵- نامه توسط مریم شاید نوشته شده باشد (گذشته التزامی)

۲-۶- نامه توسط مریم نوشته شده است (گذشته نقلی)

ضمن بررسی و مقایسه مثال‌های یاد شده با جملات مشابه در زبان روسی، متوجه می‌شویم که اشکال مختلف صفت مفعولی زمان گذشته زبان روسی به‌وسیله واژه‌های:

Написано (نوشته شده یا نوشته شده است) Было написано (نوشته شده بود)

Писалось (نوشته می‌شد یا داشت نوشته می‌شد)

بیان می‌شوند. بنابراین می‌توان گفت، که در زبان فارسی، شکل‌های مختلف زمان گذشته فعل مجهول به مراتب از زبان روسی بیشتر و غنی‌تر

است.

یادآوری: صفت مفعولی زبان روسی (писалось, написано, было написано) به شکل ختنی در نظر گرفته شده است، زیرا فرض شده که مستدالیه جمله واژه «نامه» است.

۳- فعل مجهول در زمان آینده:

۳-۱- نامه توسط مریم نوشته خواهد شد (زمان آینده)

در زبان روسی در ساختارهای مجهول، مانند زبان فارسی، فقط یک نوع آینده (будет написано) وجود دارد. همانطوری که قبلاً اشاره شد، افعال مجهول را فقط از افعال گذرا می‌سازند، از این رو، به نظر می‌رسد که بحث و بررسی افعال گذرا و ناگذر (متعدی و لازم) زبان روسی و فارسی ضروری باشد.

والگینا در کتاب *زبان روسی معاصر* می‌نویسد: افعال گذرا و ناگذر از لحاظ معنی متفاوت‌اند. این تمایز در رابطه فعل و مفعول مشخص می‌شود، زیرا افعال گذرا نیاز به مفعول دارند و جمله فقط با آوردن مفعول کامل می‌شود (والگینا، ۲۰۰۱، ص ۲۳۹).

افعال ناگذر به افعالی اطلاق می‌شوند، که احتیاج به مفعول ندارند و اکثراً وضعیت یا حالت نهاد جمله را نشان می‌دهند (لکانت، ۲۰۰۱، ص ۲۴۲).

در زبان فارسی نیز تعریف‌های مشابه‌ای از افعال گذرا یا ناگذر شده است.

احمد شفاهی در کتاب *مبانی علمی دستور زبان فارسی*، به نقل از محمدجواد شریعت می‌نویسد: «اگر بتوانیم پس از ذکر مصدری سوال کنیم چه چیزی را یا چه کسی را و این سؤال به‌جا باشد و پاسخی داشته باشد، آن مصدر را متعدی و گرنه لازم گویند» (شفاهی، ۱۳۶۳، ص ۱۰۲).

فرشیدورد افعال متعدی را به دو گروه تام و ناقص تقسیم می‌کند. بنابراین باور، افعال متعدی تام به افعالی گفته می‌شوند که احتیاج به مکمل (مسند مفعولی) نداشته باشند، مانند: من این کتاب را به او دادم. فعل متعدی ناقص یا متعدی ربطی برخلاف افعال متعدی تام، احتیاج به مکمل یا مسند مفعولی دارد، مانند من او را عاقل می‌پندارم. در جمله یاد شده مفعول او را در کنار خود مکمل یا مسند مفعولی عاقل را دارد (فرشیدورد، ۱۳۸۲، صص ۳۲۹-۳۳۰). در زبان روسی واژه عاقل در جمله یاد شده جزء لاینفک گزاره جمله محسوب می‌شود.

فعل گذرا در مقابل سؤال چه کسی را یا چه چیزی را قرار می‌گیرد، به عبارت دیگر فعل گذرا به علت ماهیت ترکیب‌پذیری خود احتیاج به مفعول دارد. مانند: احمد کتاب را خواند. فعل خواند، گذرا است، زیرا ماهیت ترکیب‌پذیری این فعل به مفعول کتاب را احتیاج دارد. فعل ناگذر نمی‌تواند در جواب سؤال چه کسی را یا چه چیزی را قرار گیرد، زیرا به مفعول احتیاج ندارد. مانند: احمد آمد. فعل آمد، که ناگذر است و ماهیت این فعل یا خاصیت ترکیب‌پذیری آن اجازه حضور مفعول را در ساختار جمله نمی‌دهد.

«معمولاً در زبان فارسی در ساختارهایی که حروف اضافه: توسط، به‌وسیله، از طرف، از سوی، به دست، از جانب و غیره به‌کار می‌رود، به جملات مجهول معروف می‌باشند» (روبینچیک، ۲۰۰۱، ص ۲۶۱).

در زبان فارسی و روسی ساختارهای معلوم و مجهول را تقریباً می‌توان جایگزین یکدیگر کرد. مثال:

۱- کارگران خارجی این خانه را می‌سازند. (ساختار معلوم)

1-Иностранные рабочие строят дом.

۲- این خانه توسط کارگران خارجی ساخته می‌شود.

2-Этот дом строится иностранными рабочими.

در زبان فارسی افعالی وجود دارند که در برخی از ساختارها گذرا و در برخی دیگر به‌صورت ناگذر به‌کار می‌روند. در زبان فارسی به این‌گونه افعال دو وجهی (каузативные глаголы) می‌گویند. این‌گونه افعال ناگذر را می‌توان با کمک پسوند به افعال گذرا تبدیل کرد. مانند: فعل ناگذر خوابیدن (спать) را می‌توان با کمک پسوند به فعل گذرای خوابانیدن (укладывать спать) تبدیل نمود.

فرشیدورد در بحث افعال متعدی و لازم از افعال دو گانه که همان افعال دو وجهی است، نام می‌برد و مثال زیر را از اشعار حافظ شاهد می‌آورد: سینه از آتش دل در غم جانانه سوخت - آتشی بود در این خانه که کاشانه به سوخت، که فعل سوخت در مصراع اول لازم، اما در مصراع دوم متعدی است (فرشیدورد، ۱۳۸۲، صص ۴۲۸-۴۲۹).

در زبان روسی، برعکس زبان فارسی، افعال دو وجهی وجود ندارد.

در زبان روسی و فارسی اکثراً افعال گذرا را در ساختار معلوم و مجهول می‌توان به‌کار برد.

«در زبان روسی برخی از افعال ناگذر فقط به صورت معلوم به‌کار می‌روند. تعداد این افعال در زبان روسی بسیار ناچیز اند». مانند:

казаться – показаться, чудиться – почудиться, нравиться – понравиться, сниться - присниться

برخی از این افعال می‌توانند در زبان فارسی به عنوان افعال متعدی ناقص دارای مکمل یا مسند مفعولی به کار روند. مانند:
او را عاقل پنداشتم. (او عاقل از کار درآمد).
مسند مفعولی

Он оказался умным.

گزاره

در این جمله فارسی، واژه عاقل مکمل یا مسند مفعولی است، در حالی که واژه عاقل در مثال روسی جزیی جداناپذیر از گزاره است. وینوگرافد در کتاب زبان روسی درباره افعالی که دارای جزء -ся اند، نوشته است: «افعالی که توسط جزء -ся از افعال گذرا ساخته می‌شوند، بسیار متنوع و از لحاظ تعداد بسیار غنی‌اند مانند:

Читать – читаться

(وینوگرافد، ۱۹۷۲، ص ۵۰۷)

در زبان روسی، ساختارهای معلوم و مجهول، برعکس زبان فارسی، از تنوع بسیار زیادی برخوردارند.
۱- ساختار معلوم مانند:

Он читает книгу.

۲- ساختارهای مجهول:

۱-۲ در این گروه از ساختارهای مجهول، افعالی قرار می‌گیرند که به وسیله جزء ся، افعال گذرای دارای ساختار معلوم را به فعل ناگذر دارای ساختار مجهول، تبدیل می‌کنند. مانند:

1- Он пишет книгу.

2- Книга пишется им.

۲-۲ در این دسته از ساختارهای مجهول، عمل فعل مجهول به مسندالیه نسبت داده می‌شود. معمولاً در زبان فارسی ساختارهایی از این دست با کمک ضمیر مشترک خود بیان می‌شوند. مانند:

Он умывается.

او دست و صورت خود را می‌شوید.

۲-۳ در این گروه از ساختارهای مجهول، عمل فعل بین دو یا چند نهاد به طور متقابل پخش می‌شود. در زبان فارسی برای بیان این گونه ساختارها، از واژه همدیگر در شکل‌های مختلف استفاده می‌شود. مانند:

Они обнимаются.

الف- آن‌ها همدیگر را در آغوش می‌گیرند.

در مثال بالا، همانطوری که مشاهده کردید، می‌توان برای بیان فعل مجهول обнимаются از فعل گذرا و معلوم در آغوش کشیدن و ضمیر متقابل همدیگر در حالت مفعولی استفاده نمود.
ب- آن‌ها با همدیگر مکاتبه دارند.

Они переписываются.

برای بیان ساختار مجهول (شماره ب) در زبان فارسی می‌توان از ترکیب با همدیگر استفاده کرد.

نتیجه‌گیری

با بررسی و مطالعه ساختارهای معلوم و مجهول زبان روسی و فارسی می‌توان به نتایج زیر دست یافت:
- در هر دو زبان، شکل ظاهری فعل نشان دهنده معلوم بودن یا مجهول بودن آن نیست. ماهیت و خاصیت ترکیب‌پذیری فعل^۱ بیانگر ساختار معلوم یا مجهول است.

- در زبان روسی و زبان فارسی در ساختارهای معلوم و مجهول همیشه بین نهاد و گزاره مطابقه از لحاظ شمار و شخص برقرار می‌باشد.
- در زبان روسی، تنوع افعال در ساختارهای مجهول به مراتب از زبان فارسی بیشتر است. در همین ساختارها، در زبان فارسی، افعال از لحاظ زمان، به مراتب غنی‌تر از زبان روسی‌اند.
- زبان فارسی دارای افعال دو وجهی است، اما این گونه افعال، در زبان روسی وجود ندارند.

- در زبان روسی افعالی وجود دارند که فقط به صورت معلوم به کار می‌روند و دارای جزء **ся** اند.
- در زبان روسی و هم در زبان فارسی، بسیاری از افعال گذرا در ساختارهای معلوم، می‌توانند با تغییر شکل در ساختارهای ناگذر مجهول مورد استفاده قرار گیرند. در بسیاری از موارد این تغییر ساختار (تبدیل ساختار معلوم به مجهول) در زبان روسی با کمک جزء **ся** و در زبان فارسی با کمک فعل معین شدن یا گشتن امکان‌پذیر است.

منابع

- ۱- شریعت، محمدجواد، *دستور زبان فارسی*، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۷۵.
 - ۲- شفائی، احمد، *مبانی علمی دستور زبان فارسی*، انتشارات نوین، تهران، ۱۳۶۳.
 - ۳- فرشیدورد، خسرو، *دستور مفصل امروز*، انتشارات سخن، تهران، ۱۳۸۲.
 - ۴- وحیدیان کامیار، تقی، *دستور زبان فارسی (۱)*، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۲.
 - ۵- وزین‌پور، نادر، *دستور زبان فارسی*، انتشارات معین، تهران، ۱۳۶۹.
- 6- Виноградов, В.В., издание второе, *Современный русский язык*, Москва, "Высшая школа", 1972.
- 17- Рубинчик, Ю.А., *Грамматика современного персидского литературного языка*, Москва, издательство фирма "Восточная литература", РАН, 2001.
- 18- Валгина, Н.С., *Современный русский язык*, Москва, "Логос", 2001.
- 19- Лекант, П.А., издание пятое, *Современный русский литературный язык*, Москва, "Высшая школа", 2001.
- 20- Исаченко, А.В., часть вторая, *Грамматический строй русского языка*, Братислава, издательство словацкой академии наук, 1960.